

KOQEZIYA MƏSƏLƏLƏRİ VƏ ÜMUMTÜRK DİL DÜŞÜNCƏSİ

Gülər Süleymanova

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0001-5657-6410>

Suleymanhelgun2015@gmail.com

Xülasə

I Türkoloji Qurultayın dilçilik baxışları tədqiqatda müasir mətn dilçiliyi və diskurs təhlili kontekstində araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi qurultayda birbaşa “koqeziya” termini işlədilməsə də, mətn əlaqəliliyi, semantik ardıcılıq və kommunikativ bütövlük prinsiplərinin necə formalaşdırıldığını göstərməkdir. Qurultay materialları əsasında terminoloji vahidlik, sintaktik oxşarlıqların qorunması, fikir ardıcılığı və məntiqi keçidlərin təmin olunması kimi məsələlər koqeziv mexanizmlər baxımından təhlil edilir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilir ki, ümumtürk ədəbi dili ideyasının reallaşması yalnız fonetik və leksik uyğunluqla deyil, məhz mətn və diskurs səviyyəsində koqeziyanın təmin olunması ilə mümkündür. Eyni zamanda, müasir türkologiyada qurultayın işinin davamı və koqeziyanın aktual elmi istiqamət kimi əhəmiyyəti əsaslandırılır.

Açar sözlər: I Türkoloji Qurultay, koqeziya, mətn dilçiliyi, diskurs, ümumtürk dil düşüncəsi, dil birliyi.

ISSUES OF COHESION AND PAN-TURKIC LINGUISTIC THOUGHT

Gular Suleymanova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

This study examines the linguistic perspectives of the First Turkological Congress within the framework of modern text linguistics and discourse analysis. The primary aim of the research is to demonstrate how principles of textual connectedness, semantic continuity, and communicative integrity were articulated during the Congress, despite the absence of the explicit use of the term cohesion. Drawing on the Congress proceedings, the article analyzes issues such as terminological consistency, the preservation of syntactic parallelism, coherence

of ideas, and the establishment of logical transitions from the perspective of cohesive mechanisms. The findings reveal that the realization of the idea of a pan-Turkic literary language depends not only on phonetic and lexical compatibility, but primarily on the establishment of cohesion at the textual and discourse levels. Furthermore, the study substantiates the continuity of the Congress's intellectual legacy in contemporary Turkology and underscores the relevance of cohesion as a significant and dynamic area of linguistic research.

Key words: First Turkological Congress, cohesion, text linguistics, discourse, pan-Turkic linguistic thought, language unity.

ПРОБЛЕМЫ КОГЕЗИИ И ОБЩЕТЮРКСКАЯ ЯЗЫКОВАЯ КОНЦЕПЦИЯ

Гюляр Сулейманова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В данном исследовании лингвистические взгляды I Тюркологического съезда рассматриваются в контексте современной лингвистики текста и дискурс-анализа. Основной целью является выявление того, каким образом на съезде формировались принципы связности текста, семантической последовательности и коммуникативной целостности, несмотря на то что термин *когезия* напрямую не использовался. На основе материалов съезда в статье анализируются такие аспекты, как терминологическая унификация, сохранение синтаксического параллелизма, логическая последовательность идей и обеспечение смысловых переходов с точки зрения когезивных механизмов. В результате установлено, что реализация идеи общетюркского литературного языка возможна не только за счёт фонетического и лексического соответствия, но прежде всего посредством обеспечения когезии на текстовом и дискурсивном уровнях. Также обосновывается преимущество научного наследия съезда в современной тюркологии и подчёркивается актуальность когезии как значимого и перспективного научного направления.

Ключевые слова: I Тюркологический съезд, когезия, лингвистика текста, дискурс, общетюркская языковая концепция, языковое единство.

Giriş/Introduction

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultay türkologiya tarixində yalnız elmi deyil, həm də ideoloji və mədəni baxımdan dönüş nöqtəsi olmuşdur. Qurultayda türk dillərinin fonetik, morfoloji, leksik və qrafik problemləri ilə yanaşı, dilin sistemli və funksional bütövlüyü məsələləri də müzakirə edilmişdir. Bu bütövlüyün əsas komponentlərindən biri isə müasir dilçilik terminologiyasında koqeziya adlandırılan mətn və nitq əlaqəliliyidir.

Koqeziya anlayışı terminoloji baxımdan qurultay dövründə mövcud olmasa da, həmin toplantıda irəli sürülən fikirlərdə mətnin daxili bağlılığı, dil vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və ümumtürk dilinin anlaşılma bilirliyi məsələləri açıq şəkildə nəzərə çarpır.

I Türkoloji Qurultayın dilçilik baxışları. I Türkoloji Qurultayda dil əsasən kommunikativ sistem kimi dəyərləndirilmiş, onun normallaşdırılması və ümumtürk məkanında qarşılıqlı anlaşmaya xidmət etməsi əsas məqsəd kimi müəyyən edilmişdir [İsmayılov, 2006:18]. Qurultay iştirakçıları – Bəkir Çobanzadə, Samoyloviç, Malov, Bartold və başqaları dilin yalnız struktur deyil, məna əlaqələri üzərində qurulan bir sistem olduğunu vurğulamışlar.

Bu baxımdan, dil vahidlərinin ardıcılığı, mətn daxilində semantik bağlılıq və nitqin məntiqi quruluşu koqeziya anlayışının ilkin formaları kimi qiymətləndirilə bilər.

Koqeziya anlayışı və onun nəzəri çərçivəsi müasir dilçilikdə koqeziya mətninin semantik və məntiqi bütövlüyünü təmin edən əsas kateqoriyalardan biridir [Halliday & Hasan, 1976:82]. Koqeziya oxucu və ya dinləyici tərəfindən mətnin mənasının düzgün qavranılması ilə bağlıdır və koheziv vasitələrin funksional istifadəsini əhatə edir.

I Türkoloji Qurultay kontekstində koqeziya ümumtürk mətnlərinin anlaşılma bilirliyi, terminoloji vahidliyin qorunması, dil vahidlərinin funksional uyğunluğu kimi məsələlərdə özünü göstərmişdir.

Qurultayda təqdim olunan məruzələrdə və müzakirələrdə aşağıdakı koqeziya elementlərinə rast gəlinir:

Terminoloji koqeziya. Eyni anlayışın müxtəlif türk dillərində fərqli terminlərlə ifadə olunması mətn və nitq səviyyəsində semantik uyğunsuzluq yaradır, kommunikativ effektivliyi azaldır və ümumtürk elmi-mədəni məkanında qarşılıqlı anlaşmanı çətinləşdirir. Bu baxımdan terminoloji parçalanma yalnız dil daxili problem deyil, həm də diskurslararası əlaqələrin zəifləməsinə səbəb olan sistemli bir məsələ kimi çıxış edir. Çobanzadənin qurultay çərçivəsində

terminlərin vahidləşdirilməsi məsələsini xüsusi vurğulaması təsadüfi deyildi, yəni bu yanaşma türk dillərinin funksional yaxınlaşdırılmasını və elmi ünsiyyətdə ortaq anlayışlar sisteminin formalaşdırılmasını hədəfləyirdi. Terminoloji vahidliyin olmaması eyni məzmunun müxtəlif adlandırmalarla təqdim edilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da mətnin daxili məntiqini zəiflədir və oxucu üçün konseptual dağınıqlıq yaradır.

Terminlərin vahidləşdirilməsi leksik koqeziyanın təmin olunması baxımından mühüm mexanizm kimi çıxış edir. Leksik koqeziya mətn daxilində anlayışların ardıcıl, sistemli və sabit şəkildə adlandırılması ilə formalaşır və mətnin semantik bütövlüyünü qoruyur. Ümumtürk miqyasında ortaq terminoloji fondun yaradılması eyni anlayışın müxtəlif dillərdə eyni və ya yaxın leksik vahidlərlə ifadə olunmasına imkan verir ki, bu da həm yazılı, həm də şifahi diskursda əlaqəliliyi gücləndirir. Çobanzadənin irəli sürdüüyü bu prinsip sonrakı dövrlərdə terminologiya sahəsində aparılan işlər üçün metodoloji əsas rolunu oynamış, türk dillərinin qarşılıqlı anlaşma potensialının artırılmasına və elmi-nəzəri diskursun daha sistemli şəkildə qurulmasına zəmin yaratmışdır.

Qrammatik və sintaktik uyğunluq. Türk dillərinin struktur-tipoloji baxımdan oxşar sintaktik modellərə malik olması mətn və diskurs səviyyəsində koqeziyanın təbii əsasını təşkil edir. Xüsusilə söz sırası (SOV modeli), təyin olunan münasibətinin sabitliyi, köməkçi sözlərdən daha çox şəkilçilər vasitəsilə qrammatik əlaqələrin qurulması kimi ümumi cəhətlər türk dilləri arasında sintaktik paralelliyi gücləndirir. Bu paralellik mətnin quruluşunda ardıcılığın və əlaqəliliyin qorunmasına imkan yaradır, müxtəlif türk dillərində yaradılmış mətnlərin qarşılıqlı qavranılmasını asanlaşdırır.

Məhz bu səbəbdən qurultayda mövcud sintaktik oxşarlıqların qorunması və dilin təbii inkişaf məntiqindən kənar olan süni fərqlərin aradan qaldırılması xüsusi olaraq tövsiyə edilmişdir. Çobanzadənin yanaşmasına görə, “*sintaktik sistemdə məqsədli şəkildə yaradılan fərqlər ümumtürk dil məkanında mətnlərin struktur uyğunluğunu zəiflədir və diskurslararası əlaqələri pozur. Halbuki ortaq sintaktik modellərin saxlanması leksik və qrammatik vahidlərin mətndaxili əlaqəsini möhkəmləndirərək koqezivliyi gücləndirir*” [Çobanzadə, 1926:167].

Bu kontekstdə sintaktik vahidliyin qorunması yalnız qrammatik norma məsələsi deyil, həm də funksional-mətnçilik baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Qurultayda irəli sürülən bu prinsip türk dillərində mətn quruculuğunun ümumi əsaslar üzərində inkişafını təşviq etmiş, koqeziv əlaqələrin təbii dil mexanizmləri hesabına formalaşmasına şərait yaratmışdır [Çobanzadə, 1926:169]. Nəticə etibarilə, sintaktik oxşarlıqların saxlanması ümumtürk

diskursunda semantik ardıcılığın və mətn bütövlüyünün təmin olunmasında mühüm amil kimi çıxış edir.

Mətn ardıcılığı və məna bütövlüyü. Qurultay məruzələrinin struktur təhlili göstərir ki, bu mətnlərdə fikir ardıcılığı, səbəb-nəticə münasibətləri və məntiqi keçidlər sistemli şəkildə qurulmuşdur. Məruzəçilər ideyaları təsadüfi şəkildə deyil, əvvəlki fikrin məntiqi davamı kimi təqdim etmiş, arqumentativ ardıcılığa xüsusi diqqət yetirmişlər. Bu yanaşma mətnin yalnız informativ yükünü artırmamış, eyni zamanda onun qavranılmasını asanlaşdıraraq diskursun bütövlüyünü təmin etmişdir. Fikirlər arasında qurulan səbəb-nəticə əlaqələri dinləyici və oxucu üçün konseptual xəritə rolunu oynayaraq təqdim olunan mövqelərin əsaslandırılmasını gücləndirmişdir.

Bu cür məntiqi təşkilat koqeziyanın praktik tətbiqi kimi dəyərləndirilə bilər. Çobanzadənin qurultay məruzələrində müşahidə olunan mətnqurucu strategiyalar göstərir ki, koqeziya yalnız leksik və qrammatik vasitələrlə deyil, həm də məntiqi əlaqələr sistemi vasitəsilə reallaşdırılır [Çobanzadə, 1926:171]. Məruzələrdə bağlayıcı konstruksiyaların, ümumiləşdirici nəticələrin və keçid ifadələrinin ardıcıl istifadəsi mətnin daxili əlaqəliliyini möhkəmləndirmiş, diskursun ideya xəttini aydın şəkildə qorumuşdur.

Beləliklə, qurultay materialları koqeziyanın nəzəri müzakirə predmeti olmaqla yanaşı, onun real mətn praktikasında necə tətbiq oluna biləcəyini də nümayiş etdirir. Fikir ardıcılığının və məntiqi keçidlərin qorunması qurultay diskursunu sistemli və funksional etmiş, ümumtürk elmi-dil düşüncəsində koqeziv mətn quruculuğu üçün nümunəvi model yaratmışdır [Çobanzadə, 1926: 212].

I Türkoloji Qurultayın proqram xarakterli əsas ideyalarından biri ümumtürk ədəbi dili konsepsiyasının formalaşdırılması idi. Bu konsepsiya yalnız ayrı-ayrı türk dillərinin paralel mövcudluğunu deyil, onların ümumi kommunikativ və mədəni məkan daxilində qarşılıqlı anlaşma əsasında fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tuturdu. Qurultay materiallarında aydın şəkildə görünür ki, ümumtürk ədəbi dilinin reallaşması təkcə fonetik yaxınlıq və leksik vahidlərin oxşarlığı ilə məhdudlaşmırdı; əsas hədəf daha dərin – mətn və diskurs səviyyəsində struktur və məna bütövlüyünün təmin olunması idi [Çobanzadə, 1926:68].

Bu baxımdan koqeziya ümumtürk ədəbi dili konsepsiyasının funksional əsas mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir. Koqeziv mexanizmlər vasitəsilə müxtəlif türk xalqlarına mənsub mətnlər semantik və struktur baxımdan bir-birinə yaxınlaşır, ortaq diskurs məkanında anlaşılan olur. Xüsusilə leksik ardıcılıq, sintaktik paralellik və məntiqi keçidlərin qorunması mətnlərin fərqli

dil mühitlərində belə rahat qavranılmasına şərait yaradır. Bu, qurultayda irəli sürülən dil birliyi ideyasının praktik müstəvidə həyata keçirilməsinin mühüm şərti kimi dəyərləndirilmişdir.

Eyni zamanda koqeziya ideoloji və mədəni birliyin möhkəmləndirilməsində də mühüm rol oynayır. Mətn və diskurs səviyyəsində vahidlik ortaq tarixi yaddaşın, mədəni dəyərlərin və ideoloji mövqelərin ardıcıl şəkildə ifadəsinə imkan verir. Qurultay kontekstində koqeziv mətn quruculuğu türk xalqları arasında intellektual və mədəni inteqrasiyanı gücləndirən vasitə kimi nəzərdə tutulmuşdur. Nəticə etibarilə, koqeziya yazılı və şifahi ünsiyyətdə səmərəliliyi artırmaqla yanaşı, ümumtürk ədəbi dili konsepsiyasının dayanıqlı və funksional model kimi formalaşmasına xidmət etmişdir.

Müasir türkologiyada I Türkoloji Qurultayın irsi artıq yalnız tarixi-dilçilik faktı kimi deyil, mətn dilçiliyi və diskurs təhlili kontekstində yenidən interpretasiya olunan elmi-nəzəri mənbə kimi qiymətləndirilir. XX əsrin əvvəllərində qurultayda irəli sürülən dil birliyi ideyaları həmin dövrdə əsasən fonetik, qrafik və leksik müstəvidə müzakirə olunsada, müasir yanaşmalar bu ideyaların mətn və diskurs səviyyəsində hansı mexanizmlər vasitəsilə reallaşa biləcəyini araşdırmağa yönəlmişdir. Xüsusilə funksional və kognitiv dilçilik istiqamətlərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ümumtürk dil birliyinin praktik əsasını koqeziv mətn quruculuğu təşkil edir [Halliday & Hasan, 1976:32].

Azərbaycan dilçiliyində və ümumilikdə türkologiyada koqeziya problemləri son illərdə mətn sintaksisi, funksional-semantik əlaqələr və praqmatik amillər kontekstində geniş şəkildə araşdırılır. Bu tədqiqatlarda leksik təkrarlar, referensial əlaqələr, bağlayıcı vasitələr və məntiqi keçidlər mətnin struktur bütövlüyünü təmin edən əsas amillər kimi. Araşdırmalar sübut edir ki, eyni semantik məzmunun müxtəlif türk dillərində koqeziv vasitələrlə ifadə olunması qarşılıqlı anlaşılıqlığı əhəmiyyətli dərəcədə artırır və qurultayda hədəflənən dil birliyi ideyasını real diskurs müstəvisinə daşıyır.

Müasir türkologiyada aparılan müqayisəli diskurs təhlilləri də göstərir ki, qurultayda irəli sürülən ümumtürk dili konsepsiyası yalnız normativ qaydalar toplusu deyil, ortaq mətn modeli kimi nəzərdə tutulmalıdır. Bu modeldə koqeziya ideoloji, mədəni və kommunikativ birliyin əsas təminatçısı kimi çıxış edir [Johanson, 1998:14]. Beləliklə, müasir elmi yanaşmalar qurultay irsini yenidən qiymətləndirərək sübut edir ki, dil birliyi ideyasının davamlılığı və funksionallığı məhz mətn və diskurs səviyyəsində koqeziv mexanizmlərin qorunması və inkişafı ilə mümkündür.

I Türkoloji Qurultayda “koqeziya” termini birbaşa elmi anlayış kimi işlədilməsə də, qurultayın dilçilik baxışlarının mahiyyəti məhz mətn əlaqəliliyi,

semantik ardıcılıq və kommunikativ bütövlük prinsiplərinə söykənirdi. Qurultay materiallarının və məruzələrinin məzmunu göstərir ki, dil vahidlərinin yalnız struktur baxımdan deyil, məna və funksional münasibətlər çərçivəsində qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməsi əsas metodoloji xətt olmuşdur. Bu yanaşma müasir mətn dilçiliyində koqeziya anlayışı ilə ifadə olunan prinsiplərlə mahiyyət etibarilə üst-üstə düşür [Samoyloviç, 1972:53].

Bu baxımdan I Türkoloji Qurultay türkologiyada koqeziv düşüncənin ilkin elmi platforması kimi qiymətləndirilə bilər. Qurultayda dil birliyi ideyasının yalnız fonetik və leksik uyğunluqla məhdudlaşdırılmaması, mətnin bütöv kommunikativ vahid kimi dəyərləndirilməsi, diskurs səviyyəsində ardıcılığın qorunması tələbi koqeziyanın əsas funksiyalarını əks etdirir. Məhz bu yanaşma ümumtürk elmi və mədəni diskursunun formalaşdırılmasını mümkün edən nəzəri zəmin yaratmışdır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, koqeziya bir tərəfdən I Türkoloji Qurultayın əsas ideoloji hədəfləri – dil birliyi, qarşılıqlı anlaşma və mədəni inteqrasiya ilə tam səsleşir, digər tərəfdən isə ümumtürk dil düşüncəsinin formalaşması üçün zəruri şərt kimi çıxış edir. Müasir türkologiyada mətn və diskursiyönlü tədqiqatların artması da sübut edir ki, koqeziya yalnız tarixi-nəzəri maraq doğuran anlayış deyil, bu gün də aktual elmi istiqamət olaraq qalır və qurultay irsinin müasir dilçilik kontekstində davamlılığını təmin edən əsas konseptual körpülərdən biridir [Halliday & Hasan, 1976:32].

Nəticə/Conclusion

Aparılan araşdırma göstərir ki, I Türkoloji Qurultayda koqeziya termini ayrıca anlayış kimi formalaşdırılmasa da, qurultayın dilçilik baxışlarının mahiyyətində mətn əlaqəliliyi, semantik ardıcılıq və kommunikativ bütövlük əsas prinsip kimi çıxış etmişdir. Qurultayda irəli sürülən dil birliyi ideyası yalnız fonetik, qrafik və leksik uyğunluqla məhdudlaşmamış, mətn və diskurs səviyyəsində qarşılıqlı anlaşmanı təmin edən mexanizmləri də ehtiva etmişdir. Bu baxımdan qurultay materialları müasir mətn dilçiliyində koqeziya anlayışı ilə ifadə olunan prinsiplərin ilkin elmi zəmini kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, terminlərin vahidləşdirilməsi, sintaktik oxşarlıqların qorunması, fikir ardıcılığının və məntiqi keçidlərin təmin edilməsi qurultayın əsas ideoloji hədəfləri ilə birbaşa səsleşir. Bu amillər ümumtürk dil düşüncəsinin formalaşmasında və davamlılığında həlledici rol oynayır. Müasir türkologiyada aparılan mətn və diskursiyönlü araşdırmalar da sübut edir ki, koqeziya ümumtürk dili konsepsiyasının funksional və praktik əsasını təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Çobanzadə, B. (1926). I Türkoloji Qurultaydakı məruzələr. – Bakı, – 570 s.
2. Əliyeva, S. (2019). Azərbaycan dilində mətn koqeziyası. – Bakı: “Elm və Təhsil”. – 96 s.
3. İsmayılov, N. (2006). I Türkoloji Qurultay və türk dilçiliyinin inkişafı. – Bakı: “Elm”. – 312 s.
4. Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1976). Cohesion in English. – London: Longman. – 195 p.
5. Johanson, L. (1998). The Turkic Languages. – London: Routledge. – 474 p.
6. Samoyloviç, A. (1927). Türk dillərinin qarşılıqlı münasibətləri. – Moskva, – 142 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	21.01.2026
<i>Qəbul edilib</i>	06.02.2026
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	Könül Səmədova
	<i>filologiya elmləri doktoru, professor</i>